

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

STATE LANGUAGE

*Байгазиев С.
д.ф.н., профессор,
Кыргызская Академия Образования*

УЛУУ «МАНАС» ЭПОСУНУН УЛУТТУК ЖАНА ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫК МААНИСИ

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЭПОСА "МАНАС"

Baigaziev S.

GLOBAL AND NATIONAL SIGNIFICANCE OF THE EPIC "MANAS"

Аннотация: Макалада “Манас” эпосунун улуттук жана жалпы адамзаттык мааниси, эпосту дүйнөлүк деңгээлге көтөрүп турган руханий дөөлөттөр, идеялык, моралдык-этикалык баалуулуктар жөнүндө сөз болот. Манасчылардын өнөрүнө, аткарган тарыхый-маданий миссиясына эпостун көркөм формасынын, поэтикасынын классикалык мүнөздөмө берилет. “Манас” эпосунун кыргыз элинин руханий турмушундагы ролу, анын идеяларынын дүйнөлүк баалуулугу, универсалдуулугу анык.

Аннотация: В статье речь идет о национально и мировом значении эпоса «Манас», об его духовных, морально-этических и идейных ценностях, которые поднимают эпос до мирового уровня. Дается характеристика искусству сказителей миссии, их историко-культурной миссии поэтической и художественной красоте форм эпоса. Определяется место и роль «Манаса» в исторической жизни кыргызского народа, универсальность общесо.

Annotation: In this article it is told about national and global significance of the epic «Manas», about his spiritual, moral, ethical and ideological values that elevate the epic to the world level. It is given the characteristic to the art of narrators of the mission, their historical and cultural mission of poetic and artistic beauty of the epic form. It is defined the place and role of «Manas» in the historical life of the Kyrgyz people, the general versatility.

Түйүндүү түшүнүктөр: Эпос, көркөмдүүлүк, форма, поэтика, улуттук нарктар, Манасчы, көркөм классика, төкмөлүк, театр, интернационалист, достук, гуманизм ж.б.

Ключевые слова: эпос, художественность, форма, поэтика, народный достояние, Манасчы, театр, интернационалист, дружба, гуманизм и.т.д.

Key words: epic, artistry, form, poetics, national values, Manaschy, theater, internationalist, friendship, humanism.

1. Дүйнөлүк эпостордун Хан-Теңир тоосу

“Манас” - жер жүзүнүн эң зор дастаны, дүйнөлүк эпостордун “Хан-Теңир тоосу” жана эң бийик “Эверести.” “Манас” кыргыз элинин кылымдарды, доорлорду карыткан, “Тоо бузулуп сай болгон, сай козголуп тоо болгон, аты калып өзү жок, ар канча деңиз жоголгон” узак тарыхынын өзүнчө бир поэтикалык улуу “аэропанорамасы” сыяктуу. Калктын алмуस्ताктан берки өмүр-баянын ыр менен баян эткен кучак жеткис эпопея, ичине ааламды батырган поэзия храмы. Бул улуу көркөм казына бүтүндөй Азиянын географиясын, көз жеткис мейкиндерин, андагы түркүн этносторду, калайык-калктарды кучагына алуу менен бирге кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, аң-сезимин, тилин, дилин, жан дүйнөсүн, психологиясын, эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн каармандык, баатырдык күрөшүн, элдин жеңиштери менен трагедиясын, жакшылык күн, жаркын келечек үчүн каруусун казык, башын токмок кылган аракет-мээнетин өз ичине камтып турат.

Бир жагынан караганда, “Манас” элдин турмуш-тарыхын чагылдырган эпос, экинчи жагынан караганда, ал эпос деген алкакка, аныктамага сыйбаган өзүнчө бир чалкыган турмуш деңизи, эч нерсеге окшобогон, сөздөн бүткөн универсалдуу феномен.

Дүйнөдө теңдеши жок ыр океаны – “Манас” ак калпакчан, калктын ташкындаган таланттын ээси экенин, Ала-Тоо журтубуз поэзиянын мекени,

оозунан ыр кумдай куюлуп, таруудай чубурган манасчылардай ыр пайгамбарларынын түнөгү экендигин кашкайта тастыктап турат.

2. “Манас” эпосунун жалпы адамзаттык универсалдык дөөлөттөрү

“Манас” эпосубуз дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, обологон бийик ойлору, орчундуу идеялары, омоктуу философиялык нускалары, жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, “Манас” акылмандыкка чулганган эпос.

Белгилеп кете турган нерсе, “Манастын” рухий казынасынын дүйнөлүк улуу универсал идеялар менен ашташып тургандыгы. Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан: «Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өңдүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу жалпы адамзаттык универсалдык улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манас-

тын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман. «Кайыңды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде. «Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот. Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

Дагы бир ойду кошумчалай кетели. Социогуманитардык илимдердин өкүлдөрү адам коомундагы социалдык-тарыхый прогресстин башкы критерийи өндүргүч күчтөрдүн өсүшү эмес, адамдын моралдык өнүгүш даражасы болууга тийиш деп эсептешет. Эгер ушул чен-өлчөмдүн ыңгайынан “Манас” эпосуна карасак, анда Манас, Каныкей, Кошой, Бакай өндүү каармандардын моралдык облиги, рухий маданияты кыргыз коомунун моралдык прогресс жагынан кыйла эле өйдөкү деңгээлге көтөрүлгөндүгүн күбөлөйт. Маселен, Бакайдын кыргыз элинин көз карандысыз өз алдынчалыгы, улуттук биримдиги (уруулук эмес) жөнүндөгү саясий-философиялык ойлонуу, калк аралык, инсандар аралык ынтымактын жарчысы катары чыгып, ошол ынтымактын аспабы катары диалог усулун карманып, ортого данакер боло билиши, чындыкты, акыйкатты туугандан, достон жогору коюшу, бийик адеп-ахлактык категориялар менен акыл чуркатышы, эл-журттун, мамлекеттин жогорку кызыкчылыктары тууралуу ой-жүгүртүүсү, айлана-тегерекке сын көз менен карашы, көртирликтин майда-баратынан, бийлик, байлык азгырыгынан жана кумарынан жогору тура билген рухий аристократтыгы – дал ушул менталитет кыргыз коому-

нун тарыхый прогресс жагынан бир топ эле цивилизациялуу даражага өсүп келгендигин айкындайт. Кыргыз социумунун мыкты сапаттарын өзүндө алып жүргөн Манастын, Бакайдын, Каныкейдин, Кошойдун менталитети бүгүнкү XXI кылымда да адамзат үчүн актуалдуу. Демек, “Манас” эпосу мындайча айтканда, кыргыздын руханий цивилизациясынын, “кыргыз рухунун туу чокусунун” (Ч.Айтматов) өлбөс дөөлөттөрүн көркөм образдар аркылуу чагылдырып, даңазалап тургандыгы менен дүйнөлүк мааниге эгедер.

Эпостогу «Көкөтөйдүн ашынын» тереңдеги мааниси - тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска.

Ошондой эле, эпосубуз ашта ар түркүн элдин тилинде жар чакырган жаш Айдардын жана «жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген» Ажыбайдын образдары аркылуу калк аралык карым-катнаштар үчүн көп тилдүүлүктүн зарылдыгы жөнүндөгү философияны астыртан нускалап, өзүнүн байыркылыгына карабай, бүгүнкү дүйнөлүк интеграциялык процесстердин шарттарындагы тилдик муктаждыктардын актуалдуу идеялары менен үн алышып тургандыгы менен да кымбат деп ойлойбуз.

Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: **“Манас” эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин**, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чыңдоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук “Манас” эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт” – деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда “Манастын” мазмундук тереңдиги жана анын наркдөөлөттөрүнүн жогорудагыдай жалпы адамзат-

тык мааниси мына ушундайча туура белгиленген.

Кыргыздын эпопеясынын достук алака-катыш, бириктештик философиясы бүгүнкү күндө ак калпак журттун адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирлигине ич жактан бекем тирек болуп бере турган улуу дөөлөт .

3. Бийик трагедия жанрындагы дүйнөлүк улуу классика

«Манас» эпосунун дүйнөлүк маанисинин дагы бир жагы мында турат. Кеп кыргыз эпосунун жалпы адамзат балдарына эң орчундуу сабак айткан трагедиялык жанрдагы улуу дастан экендигинде. Ушул жагынан караганда, кыргыз кинорежиссеру, маркум Мелис Убукеевдин «Манас» өз доорунун трагедиясы, өзүнүн сырткы структуралык түзүлүшү, ички мазмуну боюнча «Манас» эпосу эң бийик адабий жанрга, тагыраак айтканда, трагедияга кирет» (Алатоо, №1, 1995, 136-бет) деген сөзү нагыз чындык деп айтпай коё албайбыз. Кытай илимпозу Лаң Йин да «Манас» эпосун бийик трагедия, трагедиялык чыгарма деп аныктап, мындай терең мазмундагы трагедиялык бийиктик дүйнөдөгү башка эпостордо чанда кездешерин белгилеп, «Манастын» өлбөй-өчпөй эл жүрөгүн толкундатып келе жатышынын тамыры ошол улуу трагедиялык мазмунда жатат деген жыйынтык чыгарат. (Караныз: Кыргыздар, IV том, 230-бет). Маселен, эпостогу айыгышкан кагылышууларга жана күчтүү драматизмге шыкалган «Чоң Казатты» алалы. Чынында эле жеңишке убактылуу ээ болгону менен кыргыздын кытайга Чоң Казаты Манастын аскери жана баатыр чоролору үчүн да, Манастын өзү үчүн да, эли үчүн да акыры келип катастрофа менен аяктады. Манас нагыз трагикалык каарман. Эл-жерди коргоонун, жеңишке жетишүүнүн, жоолашкан калктардын ортосунда тынчтыкты орнотуунун зарылдыгы жөнүндөгү эр Манастын патриоттук, гуманисттик идеалдары менен ал идеал-тилектерди тынымсыз согуштардын доору болуп эсептелген жоокерчилик заманда ишке ашыруунун кыйынчылыгынын ортосундагы чечилгис карама-каршылык кайгылуу финалга-баатырдын өлүмүнө алып келди. Манастын образынын трагедиялуулугу ушунда. Бирок, Манас баатырдын трагедиялык өлүмү бизде үмүтү өчкөн, түндүгү түшкөн пессимизмди жана туюкка капталган айласыздыкты жаратпайт. Чыгарманын трагедиялуулугунун күчү бизде элдин жаркын келечегинин келээрине ишенүүнү, калктын күч-кубатынын, үмүтүнүн соолбостугуна ынанымды пайда кылып, оптимисттик сезимди жараткандыгында. «Эпос ушундай финалына, жыйынтыгына карабастан, бийик гуманизм идеясын бекемдеген, адамды сүйүү, адамды баалоо,

коом турмушунун эң бийик ыймандык нормасы экенин бекемдеген дүйнөлүк гениалдуу эпостун катарына кирет» (Ч.Айтматов).

«Чоң Казат» трагедиясы согуш-бул антигумандуу нерсе, ал калктардын ортосундагы тынчтыкты орнотуунун жолу эмес, элдердин ортосундагы мамилелерди тынчтык жолу менен жөнгө салуунун артыкчылыктануусуна жөнүндөгү даанышман логиканы астырган адамзатка ишаралап турат. «Манастын» мындай залкар, глобалдуу идеясы бүгүнкү күндөгү цивилизациялардын, маданияттардын диалогу туурасындагы саясий философия менен үндөшүп тургандыгы менен кымбат жана баалуу. Мына ушинтип, «Манас» өзүнүн көтөрүп жүргөн философиясынын тереңдиги жагынан дүйнөлүк адабий классиканын бийиктигиндеги улуу трагедиялык дастан.

«Манас» эпосунун түпкү тереңинде жаткан согуштун жамандыгына каршы концепция «Акылдын кенчи Манаста» деп ырдаган атактуу кыргыз акыны Нурмолдонун чыгармачылыгында улантылгандыгын көрөбүз. Бул тирүүлүктө мыйзам ушундай: **«Таш аласың – таш урсан, жаш аласың, жаш берсең, кыш берсең, кыш аларсың, ыш берсең, ышын аларсың»**, – деп насыяттайт Нурмолдо. Найза, кылыч керек эмес, дейт Нурмолдо, мунун аркасынан кийинки тукумуң азап тартып калат, иштин эң жакшысы бул – бөлөктөргө ырайымдуу, ак пейил, адал ниетте болуу. Ошондо «ыракатка канасың». Элдер арасындагы ошондой ак ниет мамилени бекемдей турган нерсе бул – тынччылык, бейпилчилик шарттагы соода. **«Андан көрө соода кыл, товарга товар аласың»** дейт философ акын. Нурмолдо мына ушундай товарга товар алган мамиле бөлөк дүйнө менен болгон алаканын мыйзамы болууга тийиш деген ишенимге бекиген. Ошондо зордук өзүнүн ордун жакшылыкка бошотуп берет. Манастын урпагынын жалпы адамзаттык маанидеги үлкөн идеясы ушундай.

4. Дүйнөлүк поэзиянын көркөм керемети

«Манас» эпосунун поэзия катары, адабият катары, көркөм сөз өнөрү катары дагы бир касиетин жана өзгөчөлүгүн белгилебей өтүүгө болбос. Бул касиет-өзгөчөлүк, бул артыкчылык «Манасты» жергиликтүү аймактын чегинен алып чыгып, дүйнөлүк адабияттын нагыз көркөм шедевринин даражасына көкөлөтүп чыгараарын айтталы. Дегеле, «Манас» өзүнүн көркөм формасы жагынан көз жеткис, кол жеткис эң бийик чокуга өркүндөп чыккан чыгарма. Курчап турган дүйнөнү, көрүнүштөрдү, предметтерди, татаал рухий кубулуштарды чагылтуудагы кыргыз тилинин бай көркөмдүк мүмкүнчүлүгүн, керемет жөндөмүн, сыйкырдуу күчүн, эң ийкемдүү образдык кудуретин дал ушул «Манастан» ачык-айкын көрөбүз. Маселен, айрым бир мүнөздүү

фактыларды эле көз алдыга тарта өтөлү. Төмөнкү көркөм портретти окуйлу:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

Караңызчы, бул жерде айкөл Манастын рухий сын-сыпаты, мүнөзү, сапат- касиети кандай гана кылдат боектор, кандай укмуштуу чебер сөз аспаптары жана ой гүлдөрү менен берилген. Саптардагы “бүткөндөй” деген поэтикалык рефрендер кайталанып жатса да, кайталангандыгы билинбейт. Ал эми саптардын баш жактарынан орун алган анафоралык уйкаштыктар бири-бири менен аллитерациялык үндөштүктү түзүп, ырдын көркөм тулкусуна ыргактуулукту жана гармонияны берип турат. Муну өзүнчө бир кайталангыс, теңдешсиз эпикалык портрет десек жаңылышпайбыз. Ал эми төмөндөгү “сакадай бою сары алтын”, кыска жана нуска, чыныгы зергердин өнөрүнөн бүткөн көркөм буюмдун элесиндей сөз сүрөттөрүн көргөндө, “Манастын” көркөмдүк – образдык кудуретине дагы бир жолу таң калбай коё албайбыз. Мисалы, кырктын башы Кыргыз чалдын Манастын Көзкамандар тарабынан уулангандыгын капыстан угуп, кайгы-күйүтөн, өкүнүчтөн ичи өрттөнүп, кырк чорого кыйкырып турган учурун көрүңүз: **«Айкырыгы таш жарып, бакырыгы баш жарып, мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулкуп ыргытып»**. Бул саптар каармандын жан-дүйнөсүндө жүрүп жаткан “буркан-шарканды” анын сырткы кыймыл-аракетин сүрөттөө аркылуу ташка тамга баскандай кандай таасын жеткирип жатат. Кыргызчал ошол ирмемдеги бүткүл психологиясы менен көз алдыбызга келип отурат. Же болбосо, Манастын кылычынын сүрөттөлүшүн көрүп көрөлү: “Түн ичинде суурусса, өрт өндөнүп кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен”. Караңыз, «Шиберге койсо өрт кеткен»... Манастын кылычынын курчтугун угуучуга жеткизиш үчүн манасчы эмне деген кереметтүү образдык туюнтманы тапкан. Бул эмне деген чеберчилик, не деген сөз зергерчилиги. Мындай чеберчиликтин чегине чыккан кыргыз манасчысы менен дүйнөлүк Шекспирлер жана Пушкиндер атаандашып көрүшсүнчү дээр элек.

Кыскасы, сөздөн токулган жогорудагыдай ажайып бейнелер, сөз «саймалары», керемет сүрөттөр, сыпаттамалар, көз жоосун алган көркөм шөкөттөөлөр, куюлушкан ыр курулмалары, ошондой оозду ачырган образдуу туюнтмалар «Манас» эпосунун сюжетин башынан аягына чейин ширеп калган. Бул өңдүү көркөмдүк кооздук, поэтикалык сулуулук, образдуу форма «Манас» изилдөөчүлөрдүн дээрлик көпчүлүгү бир ооздон белгилегендей, бири-биринин салтын кылымдан кылымга улаган жүздөгөн, миңдеген манасчылардын, жомокчулардын коллективдүү эмгегинен жана талантынан жаралган. Бир сөз менен айтканда, мындай кооздук кыргыз элинин поэтикалык генийинен бүткөн. «Манас» өзүнүн көркөмдүүлүгү, образдуу туюнтуу билүү өнөрү жагынан, дагы айталы, дүйнөлүк адабияттын эң бийик өрнөктөрүнүн бири. Кылымдарды карыткан кыргыз эпосу, Борбордук Азиянын, КМШнын акындары, жалпы эле дүйнөнүн калемгерлери үчүн (эгер кыргыз тилин терең үйрөнүшсө) өзүнчө бир көркөм сөз мектеби болмок десек жаңылышпас элек. Ушул мааниде Ч.Айтматовдун төмөнкү сөзү акыйкат: «Манас» эпосу сөз өнөрүнүн эң бийик, эң таза үлгүлөрүнө жатарын айтпай коё албайм» (Ч.Айтматов. «Манас» баяыркы кыргыз рухунун туу чокусу).

5. “Манастын” улуттук философиясы

Эгерде эпостун улуттук маанисине келсек, эл турмушунун энциклопедиясы - «Манаста» эмне ыйык, эмне улук, эң бийик асыл дөөлөт эмине? деген суроо туулат.

«Манастын» эң ыйык идея, дөөлөтү – Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы философиясы («Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!» – Манас баатырдын ант-нан). «Манаста» дагы эмне ыйык? Улут биримдиги, калайык журттун бекем баш кошкондугу, бөлүнбөстүгү - ыйык дөөлөт («Кулалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» - Манас, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет» - Бакай, «Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» - Акбалта). «Манаста» эмне улук? Ата Журт үчүн, эл үчүн кара жанын карч урган, каруусун казык, башын токмок кылган мекенчилдик, керек болсо кайран жанды курман чалуу идеясы улук («Калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» - Манас). Мекендин, бир боор журттун көйгөйүн ойлоп толгонгон, Ата конуштун тагдыры деп асанкайгыланган атуулдук күжүрмөн рух, жалындаган жарандык жигер-демилге улук («Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айла-

сын кылалы» - Кошой). Элдин ар намысын ойлогон, өзүнүн беделин жерге түшүрбөгөн жигиттин, уулдун, эрдин намыскөйлүгү улук («Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн» - Манас, «Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз» - Акбалта. Элдин намысы деп сексендеги Кошойдун Жолой менен күрөшкө чыгышын эске түшүрөлү). «Манаста» мекендин чегин күн-түн күзөтүү, эл-жерин сак-сактап кайтаруу, мамлекеттүүлүктү коргоо жана чындоо идеясы ыйык («Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин» - Акбалта. «Кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин жердөөнү, ант ургур сага ким койду?» - Манас. «Элинди түгөл башкарып, өз алдыңча болгондо, кыр-кырда кыргыз элине, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда» - Кошойдун Манаска кеңеши). «Манаста» бакубат жашоо үчүн күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгек, адал мээнет ыйык («Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу» - Акбалта. Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда тарбияланышын эске салалы). Жетимиш түрлүү тил билүү өнөрү – дөөлөт (Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбайдын өнөрү). Ала-Тоого болгон ашып-ташкан сүйүү - кымбат кенч («Жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс кен экен» - Манас). Кылымдарды аралап, илгертен келаткан ата-баба салты ыйык («Көкөтөйдүн ашы» жана андагы элдик каада-салттар жана спорттук оюндар). Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан көрөгөчтүк, акылмандык улук (Бакай). Коллективисттик адеп-ахлак, жан дүйнөнүн рухий сулуулугу жана марттыгы, меймандостук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.у.с. адамдык асылзат нарк-насил улук (Каныкей, Чыйырды, Айчүрөк, Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Манас).

«Манас» эпосунда «өзөктөн чыккан өрткө, өздөн чыккан жатка» (абыке-көбөшчүлүк, көзкаманчылык) каршы иммунитет жана антимаңкурттук рух күчтүү. “Улуу “Манас” тукумдарды, урпактарды «абыке-көбөшчүлүктөн», маңкуртчулуктан, «көзкаманчылыктан» сак болууга астыртан үндөп, жарандарда тарыхый эстутумду түптөөнүн, ага мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат. Биз ушуну эске түйүшүбүз керек.

Этностун ички өзөгүн тепчип өткөн, ичтен чыңап, чыйралтып турган дал ушул өйдөкүдөй

ыйык идея-абсолюттары, руханий тиректери бар болгондугу үчүн кыргыз калкы эзелтен бери карай эл болуп жашап, тарыхтын кыйын-кезең бороон-чапкындарына алдырбай сакталып, бүгүнкү күнгө аман-эсен жетип, эгемендүүлүккө ээ болуп отурат. Ушул нарк-дөөлөттөрдүн бардыгын чогултуп туруп, биз МАНАС РҮХУ дейбиз. Кылымдарды аралап “белес-белден бороондоп, беш удургуп” өтүп, Манас руху улутту аман-эсен сактаган. Ушул дөөлөттөр бүгүн да эгемендүү мамлекетибиздин бекемдигинин гаранты.

“Манастын” көз алдыдан тизмектелип өткөн жогорудагы улуттук маанидеги идея-дөөлөттөрү, кенен караганда, улуттук да, ошону менен бирге жалпы адамзаттык да мааниге эгедер десек болот. Манас руху жер үстүндөгү ар бир калктын казынасындагы ардакталган нарк –кенчтерге окшош. Ошол үчүн ал башкаларга чоочун эмес. Ушул мааниде алганда, Чынгыз Айтматовдун төмөнкү оюн эске түшүрүү орундуу: **“Эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл “кан тамырын” аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. “Манас” эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да, дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу”**. (Ч.Айтматов. “Манас – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу”).

6. Манасчылар – улуу актёрлор жана идеологдор.

Жогоруда дастандын сюжетинин өзөгүнө уюган ыйык, улук дөөлөттөр кыргыз элинин руханий-патриоттук идеологиясы болуп келген. Андай болсо жазуу-сызуусу жок, басмасы, китеби, театры жок кечөөкү заманда ал идеологияны калайык-калкка кантип, кимдер жеткирген деген суроо туулат. Эпостун руханий асыл кенчтери кандай механизм аркылуу эл-журтка өтүп турган. Туура, бир кайталангыс укмуштуу механизм болгон. Ал механизм- манасчынын өнөрү.

Манасчылык өнөр Ташым Байжиев менен Зияш Бектенов 1949-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабияты” окуу китебинде жазышкандай, **“Ондогон кылымдар бою кыргыз элинин таалим-тарбия ала турган адабияты да, көрүп көңүл ача турган театры да, музыкасы да болгон”**. Манастын кыргыз баласынын каны-жаны менен жуурулушуп, психологиясына сиңип,

ишенимине кирип, ички тирегине айланып, кыргыздын касиеттүү колдоочусу катары күчкө ээ болуп жатышында манасчынын кызматы, ролу эбегейсиз жана эч нерсе менен алмаштыргыс, салыштыргыс жана кайталангыс.

Маселен, акындардын булбулу Арстанбек XIX кылымда атактуу алп манасчы Келдибектин эл алдында манасты «Кара тору түспөлү, кыпкызыл болуп чыңалып, арча отундай чок болуп, түндүк бою түйүлүп, кереге бою керилип, коргошундай былкылдап, кор кызындай жылтылдап, он эки мүчө шалкылдап, бүт денеси балкылдап, он манчасы калтылдап» аткаргандыгын өз көзү менен көргөндүгүн ыр менен эскерип калтырган. Келдибек мына ушундай актёрлук керемет чеберчилик менен манас айтканда, Арстанбектин күбөлөгөнү боюнча тыштан «ат дүбүртү угулуп, шамал жүрүп, чагылган учуп чартылдап, керегеуук карчылдап, үзүктөрү желпилдеп, түндүк жабуу салпылдап» өзүнчө бир жомоктогудай атмосфера түзүлүп, чындыктын иллюзиясы жаралып, отурган элдин оозу ачылып, эпостун окуяларына кандайча аралашып, каармандар менен кандайча жуурулушуп кетишкендигин сезбей да калышкан.

Ал эми XX кылымдын Гомери деп аталган Саякбай Каралаев «Манасты» капчыгайдагы таштан ташка урунуп чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткаргандыгы жалпы калайыкка белгилүү. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушинтип Манас айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» (Саякбай Каралаев. – Китепте: Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Бишкек, “Плюс” басмасы, 1996. – 281-бет). Тил билбеген адамдын «Манасты» түшүнүп жаткан себеби, Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, интонациясында, эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өңүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп отурат. Манасчы бир эле учурда ырды кара жамгырдай төккөн акын да,

орошон обончу да, миң кырлуу актер дагы. Манасчы таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир ирмемде күчтүү таасир көрсөтүп, калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып, сыйкырчыдай арбап алып жатат.

Эл ичинен чыккан таланты ташкындаган манасчылар улуу эпостун улуу идеяларын, адеп-ахлак таалимин кургак санат-насыят түрүндө эмес, жанагындай сыйкырдуу аткаруучулук искусствосу менен көпчүлүктү толкундатып, ойлонтуп-толгонтуп, кубантып, кайгыртып, өкүндүрүп, күйүндүрүп-сүйүндүрүп отуруп, алардын кан-жанына, аң-сезимине астырган сиңирип койгон. Манасчылар – булар эпос менен элдин ортосундагы көпүрө, «жүлүнгө жетээр кеп айтып, жүрөгүн өрттөп бек айтып», улуу жомоктун нарктарын улуттун кан-тамырына өткөрүүчүлөр. Жомокчулардын жогорудагыдай керемет өнөрү аркылуу Манас жан-дүйнөгө уюп, мындан улам эл ичинде «карылардан калган сөз, каттай жаттап алган сөз, эрендерден калган сөз, энчи кылып алган сөз, как жүрөккө конгон сөз, кайнап ичке толгон сөз» деген кеп айтылып калган. «Манасты» сактаган, өркүндөткөн жана муундан-муунга өткөрүп, бири биринин эстафетасын уланткан Ырамаңдын ырчы уулу (алгачкы байыркы манасчы), Токтогул, Нооруз (орто кылымдар), Келдибек, Балык, Музооке, Чоңду, Акылбек, Нармантай, Назар, Тыныбек, Найманбай, Кенжекара, Дыйканбай, Багыш, Чоюке, Тоголок Молдо, Шапак, Сагымбай, Саякбай, Жаңыбай, Жакшылык Сарык уулу, Молдобасан, Мамбет Чокмор уулу, Дункана, Ыбырайым Абдыракман уулу, Акмат Рысменде уулу, Жусуп Мамай, Жусубакун, Семетейчи Сейдене, Шаабай Азиз уулу, Каба Атабек уулу, Уркаш Мамбетаалы уулу (19-20-кылым) сыяктуу улуу, залкар, таланттуу манасчылардын, жомокчулардын, аткаруучулардын ысымдарын бүгүн урматжана сыймык менен атайбыз.

7. “Манас” эпосу байыркы гректердин «Илиадасы» менен «Одиссейинен» эмнеси менен айырмаланат?

«Манастын» сюжети кыргыз журтунун реалдуу социалдык турмуш-тиричилигине негизделгендиктен, эпостун негизги каармандары кандайдыр бир мифологиялык кейипкерлер эмес, адабий жактан кооздолгон, бирок кадимки эле жердеги жандуу кишилер. Айтмакчы, байыркы грек эпосу «Илиада», «Одиссейдин» каармандарына байланыштуу окумуштуу В.А Шкуратовдун төмөндөгүдөй деп жазганы бар: «Илиада» менен «Одиссейде» каармандардын жүрүм-турумунун, жасаган жорук-жосунунун, таштаган адамдары-

нын чыныгы автору каармандардын өзү эмес, асмандагы кудайлар болуп эсептелет. Кудайлар каармандарга жогортон белгилүү бир сезимдерди жана ойлорду тартуулап турат. Афина кудай каарданган Ахиллди чачынан кармап туруп, Агамемнондон ажыратып, ага жакынкы келечекке көрсөтмө берет. Афродита кудай Паристи эрөөлдөгү өлүмдөн сактап калат. Аполлон кудай жарадар Гекторду аскерлердин катарына келип турууга буйрук берет. «Илиаданын» каармандары өздөрүн кудайлардын марионеткалары сыяктуу алып жүрүшөт» (Шкуратов В.А Историческая психология – Москва, «Смысль», 1997, 243-б.) «Илиада», «Одиссейге» салыштырмалуу карасак, «Манас» эпосунун каармандарынын жүрүм-туруму мифтик мотивдер, асмандагы түркүн мифологиялык кудайлардын эрки жана буйругу менен эмес, негизинен өздөрүнүн эле жердеги турмуштук максаттары, кызыкчылыктары, жана муктаждыктары (земные интересы) менен аныкталат. Миф бар болсо да, ал «Манаста» персонаждардын тагдырында аныктоочу ролду ойнобойт. Мына ушундай жагдайды көрөгөчтүк менен байкагандыгынан улам, тунгуч Манас изилдөөчү Василий Радлов 19-кылымда Санкт-Петербургда жарык көргөн «Түндүк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу томдукка жазган «Кириш сөзүндө» «Манастын» образдары жомокко, фантастикага караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин белгилеп, кыргыз эпосун элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, духун чагылтып көрсөткөн эң зор эпикалык классика катары мүнөздөгөн. «Манас» эпосунун негизи – миф» эмес, калктын улуу тарыхы. Бекеринен залкар тарыхчы – окумуштуу Александр Натанович Бернштам «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, ал кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет» деп бекеринен жазган эмес.

8. Соңку сөз.

«Манас» – кыргыздардын руху жана өзүн-өзү аңдап түшүнүүсү, кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» – кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Ата мекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, руханий асыл нарктарынын алтын казынасы. «Манас» – кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл-эсинин каймагы. Улут турмушунун энциклопедиясы. Элдик педагогиканын чордону. Оозеки көркөм чыгармачылыктын туу чокусу. Тендешсиз ыр океаны. Ал өз ичине көптөгөн доорлордун катмарланган издерин камтыган, сюжетинде кереметтүү фантастикалык элементтер менен реалдуу

турмуштук сүрөттөөлөрдүн синтезин алып жүргөн, кыргыз элинин баштан кечирген тарыхынын негизинде жаралган, философиялык бийик жалпылоолордун эпосу. Ак калпак кыргыздын поэтикалык өмүр баяны. Ошону менен бирге, “Манас” жалпы адамзаттык гуманисттик, универсалдык моралдык-этикалык асыл баалуулуктарды кучагына камтыган дүйнөлүк классика.

Литература:

1. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. Ф.: Илим, 1981; “Манас” эпосунун историзми Ф.: Илим, 1987.
2. Мамыров М. Орус окумуштуулары “Манас” эпосу жөнүндө. – Ф.: Кыргызстан, 1964.
3. Юнусалиев Б. Кириш сөз. Китепте: Манас, I том, Фрунзе, 1958
4. Бернштам А.Н. Кыргыз мамлекетинин өз эркиндиги үчүн күрөшү. Китепте: Кыргыздар, II том, Бишкек, 1991.
5. Ауэзов М. Мысли разных лет. – Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961